УДК 908(477.52):746.3-047.37

Тамара ДОРОХІНА
(Чернігів)
Тетяна ЛУГОВИК
(Чернігів)

Кролевецький рушник у дослідженнях Є.Ю. Спаської: історико-краєзнавчий аспект

Однією з найцікавіших сторінок наукової діяльності Євгенії Юріївни Спаської є дослідження кролевецького ткацтва й вишивки. Свого часу вона присвятила цій галузі декоративно-ужиткового мистецтва серію праць. Ці її дослідження спираються на унікальну історіографічну та джерельну базу і на сьогодні є неоціненним джерелом з вивчення кролевецького ткацтва. Незважаючи на вагомий внесок у вивчення історії кролевецького ткацтва, напрацювання Є.Ю. Спаської до сьогодні не стали предметом комплексного наукового дослідження. Поодинокі звернення до її «кролевецьких» студій знаходимо в працях таких істориків і краєзнавців, як Л. Шевченко, Г. Колос, П. Мусієнко, І. Балабон, Є. Василевська, А. Карась, Т. Кара-Васильєва й інші. Саме тому комплексне дослідження «кролевецького спадку» дослідниці постає актуальним завданням сучасних історичних досліджень.

Зацікавлення вишивкою і ткацтвом у Є.Ю. Спаської виникло наприкінці 20-х років XX ст. Подорожуючи Чернігівщиною з метою збору матеріалів про гончарство Північної Чернігівщини та поповнення музейних фондів експонатами гончарно-керамічного виробництва, дослідниця звернула увагу на характерні яскраво-червоні узори рушників Кролевця. Самобутнє оздоблення виробів кролевецьких майстрів, а також походження й вірування, пов'язані з ними, зацікавили Є. Спаську. Крім того, як згадує дослідниця, в музейному семінарі Д.М. Щербаківського «намітився тако-ж комплекс тем по рушниках. Я занялася чернігівськими і встигла переглянути їх сотні вишитих в Чернігівському і Київському музеях й багато їх перефотографувати і одмалювати, за його ж [Д.М. Щербаківського – *авт.*] зайнялася і історією тканих кролевецьких й вже потім виконала про їх велику роботу» [1, арк 75]. Є.Ю. Спаська почала активно збирати багатий етнографічний матеріал, занотовувала все почуте й побачене. В щоденнику про відвідини Кролевця 7–8 серпня 1926 р. вона вказує: «На великий жаль, не встигла одвідати Кролевецького ткацького товариства і складу, де можна було б довідатися про славнозвісне кролевецьке ткацтво, яке трохи було затрималося, а тепер знов відродилося і я записала про нього дещо, що встигла» [2, с. 369]. Про щиру зацікавленість Є.Ю. Спаської свідчить значна кількість підготовчих матеріалів, виписок із різних джерел і фотокарток з історії кролевецької вишивки й ткацтва, які нині зберігаються в особовому фонді дослідниці в Інстиуту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т Рильського НАН України. Серед них – нотатки про ткацтво в Кролевці XVII–XVIII ст. з «Румянцевской Генеральной описи Малороссии» (1965); авторський альбом «Кролевецьке ткацтво» (1939–1960) й інші цінні замітки про кролевецький ткацький промисел. Логічним результатом її науково-дослідниць-

ISSN 2078-063X

ких напрацювань став цикл робіт: «Из истории кролевецкого ткачества» (1959) [3], «Кролевець – опорний пункт художнього ткацтва на Україні» (з ілюстраціями) (1928–1960) [4], «История кролевецких скупщиков Рындиных» (1963) [5].

До уваги читачів пропонується один із розділів роботи «Кролевець – опорний пункт художнього ткацтва на Україні» – «Рушник у побуті українського селянства». Студія зберігається в згаданому особовому фонді (ф. 48) Є.Ю. Спаської і є не датованою. Вона являє собою вступну частину ґрунтовного дослідження (183 арк.) про кролевецьке ткацтво та вишивку і має на меті ознайомити читача з історією появи та побутуванням кролевецьких рушників. Оскільки розвідка є частиною роботи, часом її написання можна вважати 1928–1960 роки. Значний часовий проміжок написання роботи зумовлений засланням Є.Ю. Спаської в Казахстан і численними перервами у науковій діяльності через постійні загострення хвороби. Робота друкується зі збереженням орфографічних і пунктуаційних особливостей.

[Є.Ю. Спаська]

Рушник у побуті українського селянства (розділ з роботи «Кролевецьке ткацтво»)

Отже, сам рушник на початку XIX століття став головним виробом кролевецьких ткачів.

Причини його колосального попиту, що корінилися глибоко в побуті українського села, варто з'ясувати тут, і не поверхово, а більш-менш детально, щоб вони стали безспірними і явними. По-перше, на цьому якраз будувалися жебрацьки заробітки сотен і тисяч кролевецьких ткачів і заможність кількох одиниць ткачів-скупщиків, по-друге, якраз саме ця своєрідна номенклатура дала такий розвиток ткацького осередку, на якому найлегше прослідкувати розвиток капіталізму, починаючи з доби розкладу феодалізму і до часів світової війни і революції.

Мимо того, що рушник – по суті своїй це довгий шмат полотна; річ міцна, потрібна в безлічі випадків щодня на протязі усього життя свого власника; рушник у житті селянина правив за майже єдину окрасу його житла. В селянській хаті він заміняв собою всі декоративні окраси міста – картини, килими, шпалери і т. інш.

Яскраві, веселі, біло-червоні кролевецькі рушники, порівніючи недорогі, не могли не подобатися і не приваблювати око широкого споживача – селянина, зокрема заможнього жіноцтва, яке так кохаєтця в окрасі своїх чепурних хат.

Прості, щоденні рушники – «утиральники», на втирання обличчя, рук; «трапкач», «стірка», «ганчірка» – на обтирання інших річей; довгий, міцний рушник на підв'язування річей – («коробки» та плечі під час сівби або для зручности під час праці на ножній ступі); хоч і старенький, аби чистий рушник на покривання та обгортання річей – хліба на столі, дорожчого майна, що переховують у скрині і т. інш. Всі вони мали бути хоч простого білого, своєї роботи полотна, ніяк не оздобленого, хоч з полотна «пошитого» – притканого лише червоними смужками. Але навіть щоденний рушник на окрасу хати конче повинен був якось прикрашений – хоч вишитий, хоч затканий.

У чистій хаті щодня прикрашений рушник вісить на кілочку, на іконах, портретах, зеркалі – якщо воно є – була конче потрібна річ зокрема там, де є дівчата: він ознака вмілої і чепурної господині.

За піснею, мати, видаючи доньку заміж, вчить її, як треба поводитися, щоб догодити новій родині: «держи у світлинці, як у віночку, рушник на кілочку, відерце чистеньке, водиці повненьке». Ознакою великої бідности була відсутність рушника на іконах:

«така бідність, така бідність, навіть нема рушника ікони прибрати на свята». І навпаки: у весільних піснях співають про старшу дружку: «а вона така багата, в хаті, як у віночку, рушник на кілочку». Так само й хлопець, що радиться з матір'ю про те, з якою одружитися, питає яку взять: «чи багату та губату, чи бідну та хорошу» - «у багатої рушник на кілочку, у бідної брови на шнурочку».

Рушник як частина одіжу також на щоденне вживання, (по-деяких місцевостях – як пояс, чи на обв'язування голови) – міг бути простий, не орнаментований, проте здебільшого це вже оздоблена річ. В окремих урочистих найважливіших випадках сільського життя – під час родин, весілля, при смерти, закладинах хати, при окрасі її на свято, в релігійному житті старого села, – рушник з давніх-давен був неодмінно потрібною річчю. Знов таки, це міг бути хоч зовсім проста, неоздоблена річ, хоч лише з претичками довгий шмат полотна; наприклад під час пологів, коли його підв'язують над породіллею для зручности, або підв'язують їй живіт, чи пеленають в нього дитину, чи на розмивках, коли його дарують бабі, кумі; або при смерти той рушник, що його вішають за вікно, на ознаку того, що у хаті є мертвий, або на якому спускають у могилу труну, яким обтирають руки всі присутні, що сидять навколо столу на різних кутах і багатьох інших випадках.

Але безліч рушників, потрібних на весіллі, також і ті, якими підперезують мерця, чи який вішають на хорогви, на хрест, який вішають майстрам-плотникам, яким «підперезують сволока» при будуванні хати, яким окрашають на свята хати, церкви, каплиці, фігури, які вішають над криницею, на «священному дереві», в якому носять святити паску, і в безлічі інших випадків, коли рушник щось окрашає, коли рушник щось окрашає, коли він відіграє якусь не тільки службову, а й декоративну ролю, – він конче повинен бути якось оздоблений.

Зазначивши тут далеко не повно ті випадки, коли згідно з традицією, за зручністю чи через якісь забобони, в господарстві конче потрібний рушник, скажімо, що в багатьох з цих випадків, можна обійтися декількома штуками, які легко по змозі виготовити, виткати й навіть оздобити тканням чи вишивкою у себе дома, в своїй родині, своїма силами.

Проте, в такій центральній події в житті селянина, як весілля, під час якої мати готовить дитині майно малою зо дня її народження, під час якої часто-густо на протязі декількох день витрачалося все, що заощаджувалося протягом довгих років, – на весіллі – рушників треба було мати багато. Жоден акт весільного ритуалу, що за свідченнями безлічі дослідників, зберіг, як найкраще, нашарування й відгуки тисячолітньої поганської давнини, не обходиться без рушників.

Його дають сватам на ознаку згоди на шлюб, їм підперезують молоду й дружок, їм прикрашають коня молодого, прапор, коровай, меч, вінок, його стелять під ноги молодим, їм зв'язують руки, за рушник держаться молоді, ходячи навколо діжі, столу, їм покривають молоду, їм рясно обвішують усю хату, їми свати витирають під час ритуального миття руки, їми завішують ікони, коли виносять сорочку молодої, а головне – під час весілля їми обдарюють усіх поїзжан, усіх родичів, музику, візників, зустрічних – за звичаями, що існували й в вищих верствах населення у XVIII, навіть XIX стол.

Дівчіна-біднячка, що не мала змоги набути потрібної кількости рушників собі на весілля, соромиться, плаче й скаржиться нареченому, а він, люблячи її заспокоював: «Я мамочку упрошу, та родини зменшу, а родини прибільшу».

Рушник, взагалі, – це символ шлюбу. Дати рушник – дати згоду на шлюб; «на рушнику стати», «рушником руки зв'язати» – одружитися. Взявши хліб від сватів, ще мо-

ISSN 2078-063X

жна без образи повернути його молодому, роздумавши, роздивившись, одмовити. Давши сватам рушника, вже не можна повернути слова без образи. Тим-то і плаче в пісні дівчина, докоряючи своєму родові, що не попередив її про лихого свекора, «а тепер мене ізмовили, та рушнички побрали, і ручки прибили».

У санскриті «брак» має значення акта зв'язування рук. Зв'язати руки молодих (звичайно рушником – довгим шматом полотна), зв'язати їх на все життя, і, навпаки, розрізати рушник – розірвати шлюб. В старі часи руки зв'язували не тільки молодим, а й усьому родові на знак погодження справи і всі родичі складали праві руки докупи, а мати молодої обв'язувала їх довгим рушником з певними сакральними приговорами. Так само й «розрізати рушник» – урочисто, в присутності всього роду – означало погодитися на розлуку.

З цього, також далеко не повного переліку різноманітних функцій рушника, видко, яка це важлива й урочиста річ, як багато треба було працювати над оздобою її, скільки мрій і надій вкладалося в виготовлення його. За весільними піснями, що, як звичайно, ідеалізують, збільшують всі явища, їх треба було мати «двісті сорок», «триста» й т. інш. За економічно-статистичними даними, родина середньої заможности витрачала на весілля декілька десятків рушників. Навишивати таку кількість, звичайно, складніше, ніж виткати, чи, що краще, купити готові, зокрема, де в сім'ї не одна дитина.

Назви окремих типів рушників, які потрібні були селу в масовій кількости – перейшли в номенклатуру кролевецького промислового ткацтва, бо вони відмінні і розміром, і окрасою. Якраз це й є той асортимент, найтісніше злитий з побутом села, на якому заробляли на життя сотні кролевецьких ткачів на протязі не менш як сто п'ятдесят років. У кролевецьких ткачів – це рушники «кілкові» - на окрасу хати; «плечеві» – на обвязування сватів, «подаркові» – це на дарунки родині; «боженики» – на окрасу «богів» – ікон, до церкви.

Трудно сказати, коли саме так стандартизувалися, викристалізувалися зазначені типи рушників, бо найраніші, точно датовані кролевецькі рушники відомі нам лише з 1835 р.

Найстаріший з українських етнографів Григорій Калиновський в роботі під назвою «Описання свадебних простонародних обрядов в Малой России и Слободской Украинской губернії и в великороссийских слободах употребляемых», що надрукована року 1776, яку він присвячує «милостивой государыне моей матушке Христине Григорьевне Калиновской, урожденной Рубановой в г. Кролевце», згадує про весільні рушники і хтозна, чи не спостерігав він вже і він в свої часи таких тканих весільних кролевецьких рушників? Так само й Г.Г. в роботі року 1797 «старинных и смешных обрядов при бракосочетании» говорить про вживання рушників на весіллі, про те, яких саме – тканих, вишитих, чи не оздоблених, і як саме ні той, ні другий не пояснює.

Протягом XIX ст. сотні записів українського весілля по всіх місцевостях, де живуть українці, від Галичини до і амурських переселенців фіксують нам вживання великої кількості рушників у побуті; численні побутові картини, малюнки, фото також показують їх під час весільного ритуалу, зокрема, і при тому це часто-густо рушники кролевецького типу. Дилетантські записи, яких маємо більшість, не завжди говорять про деталі, і з них здебільшого невідомо, які саме рушники вживалися під час весілля, здебільшого в різноманітних місцевостях. Проте досить часто читаємо і зустрічаємо епітет весільного рушника «орластий», що вже показує нам «кролевецькі промислові рушники» «Орластих» тканих рушників серед тої безлічі тканих виробів з усієї України, яку тільки доводилося бачити по музеях і в побуті, ніде крім Кролевця, не виготовляли, як свідчить про це й проф. Ф.К. Вовк.

Джерела та література

1. *Спаська Є.* Д.М. Щербаківський – мій вчитель і керівник. Спогади. Зошити, 1927–1964 [Рукопис] // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 1289, 91 арк.
2. *Спаська Є.* Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, рр. 1921–1926, головним чином про гончарство чернігівське / Є. Спаська // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство. – 1995. – Кн. 2. – С. 337–373.
3. *Спаская Е.Ю.* Из истории кролевецкого ткачества (XVII–XVIII в.в.)., 1959 [Машинопис] // Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, ф. 48-3, од. зб. 15, 47 арк.
4. *Спаська Є.Ю.* Кролевець – опорний пункт художнього ткацтва на Україні. 1928–1960 рр. // Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, ф. 48-3, од. зб. 14, 183 арк.
5. *Спаська Є.Ю.* Господарство кролевецьких скупників Риндіних // Український історичний журнал. – К., 1962. – № 5 (Вересень / жовтень). – С. 109–111.

Дорохина Т., Луговик Т. **Кролевецкий рушник у дослідженнях Є.Ю. Спаської: історико-краєзнавчий аспект**

У дослідженні вперше публікуються матеріали з особового архівного зібрання відомого дослідника народного мистецтва Є.Ю. Спаської – вступна частина роботи «Кролевевецьке ткацтво». У ній містяться дані з історії кролевецького ткацтва й вишивки, традиції та обряди, пов'язані з використанням рушників. Публікація буде корисна історикам, краєзнавцям і етнографам.

Ключові слова: ткацтво, вишивка, «утиральник», «стірка», «боженики», «подарковий рушник».

Дорохина Т., Луговик Т. **Кролевецкий рушник у исследованиях Е.Ю. Спасской: историко-краеведческий аспект**

В исследовании впервые публикуются материалы из личного архивного собрания известного исследователя народного искусства. Е.Ю. Спасской – вступительная часть работы «Кролевевецьке ткачество». В ней содержатся данные по истории кролевецкого ткачества и вышивки, традиции и обряды, связанные с использованием полотенец. Публикация будет полезна историкам, краеведам и этнографам.

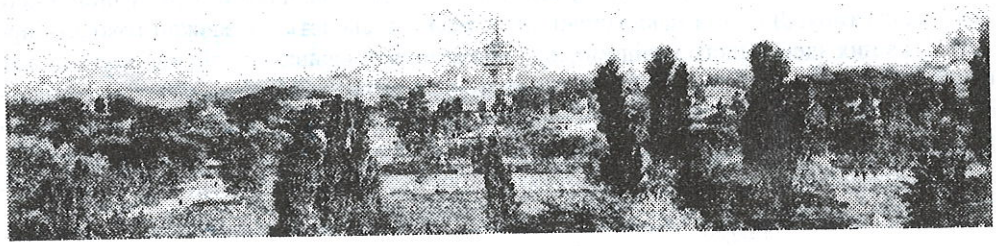
Ключевые слова: ткачество, вышивка, «утиральник», «стирка», «боженики», «подарковые рушники».

Dorokhina T., Luhovyk T. **Krolevets towel from studies of Ye.Yu. Spaska: local history aspect**

In the exploration of newly published materials from the personal archival collection of a well-known researcher of folk art Ye.Yu. Spaska – the introductory part of the work «Krolevets weaving». It provides data on the history of Krolevets weaving and embroidery, traditions and rituals associated with the use of towels. The publication will be useful to historians, local historians and ethnographers.

Key words: weaving, embroidery, «otherlink», «stirka», «bozhenyky», «podarkoviy rushnyk».

[надійшло до редакції 09.09.2016 р.]

ISSN 2078-063X